

Jongeren en vreemdelingschap: past dat wel bij elkaar in 2015? Dr.W.Fieret

‘Waarom was het in onze westerse samenleving omstreeks 1500 vrijwel onmogelijk om niet in God te geloven, terwijl velen van ons dat in 2000 niet alleen eenvoudig vinden, maar zelfs onvermijdelijk?’ Met deze intrigerende vraag opent de Canadese filosoof Charles Taylor zijn qua omvang, maar ook inhoud, imponerende boek *Een seculiere tijd*. Hij constateert in zijn boek dat in de loop van de tijd het vanzelfsprekende van het christelijke geloof verdwenen is. De zin: ‘Het is toch logisch dat je gelooft’, is vervangen door ‘Het is toch vreemd dat je gelooft.’

Wat dichter bij onze eigen tijd zien we eveneens grote verschuivingen. We kunnen dat zien aan de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen. In 1956 konden confessionelen samen 80 van de 150 zetels bezetten. Bijna zes decennia later zijn dat er 21!

Wat is er gebeurd? Die vraag dringt zich op als we de zin lezen van Taylor en als we de sterke vermindering van het aantal confessionele zetels in de Tweede Kamer zien. Op het gebied van godsdienst, van zingeving, van diepste waarden is er blijkbaar heel wat veranderd. Dat heeft ook gevolgen voor vreemdelingschap, een door en door christelijke notie.

In dit artikel geef ik enkele kenmerken weer van het denken zoals dat in onze westerse samenleving overheersend is en die relevant zijn voor het thema vreemdelingschap. In de tweede plaats maak ik de vertaalslag naar jongeren uit de gereformeerde gezindte. Aan de hand van die twee onderdelen doe ik een poging om een antwoord op de vraag die boven dit artikel staat te formuleren. Het geheel wordt afgesloten met een aantal aanbevelingen.

1. Kenmerken van het denken in onze westerse samenleving

1.1. Maakbaarheidsdenken

Het maakbaarheidsdenken heeft diep wortel geschoten in onze samenleving. De Vlaamse psychiater De Wachter, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven, schrijft in zijn boek *Borderline times*: ‘We leven in een tijdperk dat als verplicht levenscrescendo aan elk individu meegeeft zichzelf te ontplooiën en zichzelf te realiseren. Deze individuele plicht om het eigen leven te maken, deze beslissingsvrijheid over het eigen leven beschouwen we als een verworvenheid van de 20^e eeuw en als een ontvoogding van de mens van Kerk en Staat.’¹

Het leven wordt gezien als een project. Je zet je daarvoor in, je probeert zo hoog mogelijk te scoren. Het meritocratische denken speelt daarbij eveneens een grote rol. Mensen worden beoordeeld op hun merites, op wat ze waard zijn en presteren. Lukt het niet om de doelen te halen die je voor ogen had of je omgeving van je verwacht, dan ben je een loser. Je project ‘leven’ is dan mislukt. Deze opvatting wordt gekenmerkt door een binnenwerelds denken. Er is in dit denken geen transcendentie. Het gaat om het hier en het nu, leven in het immanente kader zonder verbinding met een hogere macht, met een andere wereld, met God. Hij is uit het denken van veel mensen verdwenen. De met het Bijbelse denken verbonden waarden als, vreemdelingschap, aandacht voor het innerlijk, gerichtheid op het hogere (De dingen zoeken die boven zijn) zijn vervangen door waarden die passen bij het binnenwereldse denken. Illustratief hierbij is dat de begrippen bepaling, ontwikkeling, beslissing, verwerkelijking vrijwel niet meer voorkomen zonder dat er het woord *zelf*

aan vooraf gaat. Zelfbeslissing is een onvervreemdbaar recht geworden. Zelfontplooiing is een nieuwe waarde waaraan niet getornd kan worden.

Een stap verder en we zijn bij het hedonisme. Genieten van het leven. In zijn liedje *Leef nu het kan* geeft Jan Smit dat levensgevoel treffend weer.

1.2. Schermwereld

Het zelf vulling geven aan het leven, los van God en van Zijn Woord, wordt nog versterkt door de schermwereld. De digitale wereld is voor velen een tweede leven. In dat tweede leven kun je je eigen waarden en normen bepalen. In de echte wereld word je nog beperkt door je medemens. De sociale controle heeft een weerhoudende werking. Bij de schermwereld is dat veel minder het geval. Daar zijn geen bindingen. Het meest schrijnend komt dat tot uiting in pornografie. Seksualiteit heeft te maken met binding. Het is de meest intieme relatie die twee mensen met elkaar kunnen hebben. Een uiting van liefde, trouw, genegenheid, betrokkenheid en veiligheid. Pornografie staat daar haaks op. Dat is seksualiteit zonder binding. Het ene moment zie je op je schermwereld een vrouw uit Oost-Europa, even later iemand uit Zuid-Amerika die wordt gevolgd door een Afrikaanse dame. Die personen zijn mensen met wie geen enkele binding bestaat. Ze komen op je scherm en verdwijnen weer. Als mensen die vorm van seks hebben, spelen waarden en normen uit de echte wereld geen enkele rol. Porno als onthechting en ontlijving, 'een betoverende verleidelijkheid. (...) die bevrijdt ons van de beperkingen, inspanningen en moeite die de lijfelijkheid van het aardse bestaan van de mens met zich meebrengt. Moeiteloos kunnen we ons mee laten voeren door een stroom van beelden die dag en nacht voorbijkomen.'ⁱⁱ

Intensief leven in de schermwereld heeft gevolgen voor opvattingen in de fysieke wereld. Mensen raken vertrouwd met de waarden en normen die gelden in de schermwereld. Een paar studentes van het Hoornbeeck College kregen de opdracht om een film die ze al eens eerder hadden gezien, te analyseren met de Bijbel ernaast. In hun verslag schreven ze onder meer: " Deze film beïnvloedt, vooral door knuffelen en zoenen krijg je ook verlangens daarnaar en je lichaam vraagt daarnaar en blijft in je hoofd zweven, want jij wilt dat ook en als je vaker zulke films kijkt, wordt het helemaal gewoon en is het ook geen cadeau meer voor je huwelijk.'ⁱⁱⁱ

Het is veelzeggend dat jongeren dit constateren. Ze waren zich door de confrontatie bewust geworden van het feit dat de digitale wereld wat met je denken doet.

1.3. Drie keer 'de-'

Verbonden met het bovenstaande zijn de zogenaamde drie 'de-s' voort, te weten de-traditionalisering, de-confessionalisering en de-institutionalisering.

De aanval op tradities dateert al vanaf de jaren zestig van de 20^e eeuw. Tradities werden gezien als synoniemen van stilstand, oubolligheid en starheid. Tegenover deze drie geladen begrippen stonden andere waaruit een sfeer van frisheid en jeugdigheid sprak. Ruimdenkendheid, flexibiliteit en dialoog werden de nieuwe attitudes. Mensen die wilden vasthouden aan het waardevolle van tradities, werden in het vak geplaatst van starheid. Dat was een oneigenlijke tegenstelling. Tradities hebben oude papieren en de meeste hebben hun waarde voor de samenleving bewezen. Ze geven richting en stuur aan het leven van velen. Een traditie die verbonden is met de Bijbelse waarden, is huwelijkstrouw. Het vanzelfsprekende van die waardevolle traditie is in de loop van de jaren

ingewisseld voor een ik-gerichte houding. De reactie van een man op de wanhoopskreet van zijn vrouw is in dit verband veelzeggend. Toen hij haar had verteld dat hij niet meer verder met haar wilde, riep ze: 'Ja maar Piet, dat kun je toch niet doen! Denk eens aan de kinderen en aan mij!' De reactie van echtgenoot en vader Piet was: 'Mag ik ook nog even aan mezelf denken?'

Als de ik-gerichtheid grote vormen gaat aannemen, spelen oude afspraken, tradities geen of een veel minder grote rol. Dat is eveneens te zien op andere gebieden. De traditie om op zondag twee keer naar de kerk te gaan, is niet meer bij iedereen even sterk. Ieder weet uit eigen omgeving voorbeelden te noemen.

De-confessionalisering is een verschijnsel dat nauw verbonden is met secularisatie. De confessie, de Bijbel en de belijdenis zijn niet meer relevant voor de samenleving. Misschien nog wel voor het privéleven. Privatisering van de godsdienst, verkerkelijking van de religie zijn verschijnselen die daarbij horen.

Als derde 'de-' noemden we de-institutionalisering. Mensen binden zich minder gemakkelijker dan vroeger aan instituties. Vooral de 'zware' gemeenschappen, waaronder men onder meer het gezin, de politieke partij, de kerk verstaat, moeten het in deze tijd ontgelden. Dat is een gevolg van individualisering. De lichte gemeenschappen zoals de ANWB, Greenpeace, de vogelbescherming blijven grotendeels in trek. Die steun je financieel, je bent een aantal jaren donateur en daarna kies je weer eens voor een andere instelling die je sympathie dan heeft.

Het is onmiskenbaar dat de kerk als instituut voor velen aan betekenis inboet. Ook mensen die zeggen dat ze geloven, keren de kerk de rug toe. 'Ik geloof, maar daar heb ik de kerk niet bij nodig', is in dit verband een gevleugelde uitspraak geworden.^{iv} De interviewbundel *Flexibel geloven* laat zien hoe de-institutionalisering in de praktijk werkt. Een citaat uit de inleiding: 'Nederlanders hebben in groten getale afscheid genomen van het geloof van toen. Ze willen zich niet meer binden aan vaste gemeenschappen en al helemaal niet aan religieuze instituten.' Zo'n 60% van de bevolking geeft aan te geloven, 'maar dan wel op een eigen manier.'^v

Maakbaarheidsdenken, de schermwereld en de drie de-s zijn in het verband van het onderwerp vreemdelingschap belangrijke fenomenen. We kunnen wel stellen dat vreemdelingschap daar niet bij past, in ieder geval, niet door wordt gestimuleerd.

2. De context van de 21^e eeuw en onze kerkelijke jongeren

Gaat de hierboven aangeduide manier van denken kerkelijke jongeren voorbij? Of is de maatschappelijke context waarin ze leven zo krachtig, dat ze de invloed ervan ondergaan? Dit zijn vragen die veel ambtsdragers en andere opvoeders van jongeren uit de gereformeerde gezindte bezighouden.

In het kader van het lectoraat van het Hoornbeek College, is onderzoek gedaan naar de leef- en denkwereld van jongeren van de zeven reformatorische scholen voor voortgezet onderwijs en het Hoornbeek College. In een viertal publicaties van het lectoraat en diverse artikelen onder meer in het Reformatorisch Dagblad is hierover geschreven.^{vi} Hieronder volgen enkele conclusies uit het onderzoek die van belang zijn voor het thema vreemdelingschap. Elk fenomeen illustreer ik met een concreet voorbeeld. Ik houd de volgorde aan waarin we hierboven de drie fenomenen beschreven hebben.

Maakbaarheidsdenken

Jongeren ervaren de druk die op hen uitgeoefend wordt om het beste uit zichzelf te halen. Het verwachtingspatroon van ouders en omgeving is hoog. Lang niet altijd realistisch. Enerzijds zie je bij veel opvoeders een zekere mate van vrijblijvendheid, mede ten gevolge van de onderhandelingshuishouding die de bevelshuishouding is opgevolgd, anderzijds merk je dat de druk om te presteren hoog is. Veel aandacht is er voor het hier en het nu. De Bijbel is er, hij speelt een rol in hun leven, maar die rol is veelal beperkt tot de zondag, de dagopening, de catechese enz. Het leven valt in diverse delen uiteen.

Tijdens een les in een klas Welzijn van het Hoornbeek College leerjaar 1, werd een video vertoond waarin een vader het recht bepleitte voor zijn zwaar depressieve zoon om uit het leven te stappen. De docent vroeg om commentaar aan de 16-, 17-jarige studenten. Het was voor een niet gering deel logisch dat de vraag van de zoon, die regelmatig psychoses had, om uit zijn lijden verlost te worden, ingewilligd zou worden.

Toen de docent vroeg wat de Bijbel daarvan zegt, leidde dat tot andere gedachten. Ja, dat is waar ook. De Bijbel zegt er ook iets over. Voor (een groot deel) hen was de Bijbel bij die vraag niet in beeld. Het was goed van de docent dat hij de jongeren er aan herinnerde dat er ook een Bijbel is...

Schermerwereld

De schermwereld neemt ook van de jongeren van de gereformeerde gezindte een grote plaats in het leven in. Films die niet of slechts gedeeltelijk door de beugel kunnen, worden bekeken. 'Ik weet toch wel dat het niet echt is, gevloekt wordt er toch, of ik kijk of niet.' De sociale media zijn eveneens een deel van hun leven. Ze besteden er een groot deel van hun tijd aan. Er zijn ook voorbeelden dat jongeren via de sociale media met elkaar communiceren over serieuze onderwerpen. Dat moeten we niet vergeten. De interviews met veel jongeren laten echter zien dat het hier om een minderheid is gaat. De seculiere waarden en normen van de schermwereld dringen in de hoofden en harten van veel van onze jongeren.

Ook hier zien we het schakelen: met aandacht luisteren naar een preek over het 7^e gebod, met overtuiging meezingen 'Breek nooit de echt' en een uur later naar een uitzending kijken van *Goede tijden, slechte tijden*.

Een vwo-leerlinge sprak tijdens een van de drie interviews met ernst over haar zonden. Ze was er diep van overtuigd dat ze veel zonden deed, dat ze een zondig mens was. Ze had veel aan de preken die ze hoorde. Een jongere, die worstelde.

Een week later ging het interview over het kijkgedrag. Ze keek iedere dag *Goede tijden, slechte tijden*. Als ze het een avond niet kon zien, bekeek ze het via uitzending gemist. Op de vraag of er geen discrepantie zit tussen het ene – de worsteling op geestelijk gebied – en het andere, antwoordde ze: Nee, je doet gewoon het een en het ander. Ik ervaar geen spanning.

De drie 'de-'s

De-traditionalisering. Dit verschijnsel zie je terug bij jongeren uit de gereformeerde gezindte. Bij nogal wat zaken zetten ze vraagtekens. Relativering door onder meer de vijf lange termijn ontwikkelingen – individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering – merk je ook ben hen.

'Waarom is het voor meisjes eigenlijk nodig om een hoed naar de kerk op de zetten? Zonder hoed hoor je toch ook wel wat de dominee zegt of wat de ouderling leest?'

De-confessionalisering wordt concreet in de fragmentatie van het leven. De Bijbel is niet meer het boek dat gezag heeft of hoort te hebben voor alle sectoren van het leven, maar voor een aantal. De sociale differentiatie wordt door velen gevolgd door waardendifferentiatie. De Bijbel is voor het innerlijke leven van betekenis, de Bijbel heeft ook een waardevolle plaats tijdens de kerkdiensten, maar voor andere delen van mijn leven is hij niet relevant.

'De docent zegt: Laten we eens kijken wat de raakvlakken tussen de Bijbel en ontwikkelingssamenwerking zijn. Een van de leerlingen reageert met de opmerking: Moet dat nu? Moet je de Bijbel overal bij halen?'

De-institutionalisering. Uit het lectoraatsonderzoek blijkt dat een substantieel deel van de jongeren niet zeker weet of ze naar de kerk van hun ouders zullen gaan. Die keuze hangt onder meer af van de vriend of vriendin die ze hebben of zullen krijgen. Het kleinste deel geeft aan helemaal niet meer de kerk te zullen gaan.

'Een jongen gaf aan dat hij trouwplannen had. Op de vraag naar welke kerk hij zou gaan, zei hij dat nog niet te weten. Hij was zich samen met zijn vriendin, die bij dezelfde kerk hoorde, aan het oriënteren. Ze gingen hier en daar eens luisteren en rondkijken. Waar let je dan op? Wat geeft de doorslag? Of het gezellig is, was het antwoord.

Het antwoord op de vragen *Gaat de hierboven aangeduide manier van denken kerkelijke jongeren voorbij? Of is de maatschappelijke context waarin ze leven zo krachtig, dat ze de invloed ervan ondergaan?* hebben met deze beschrijving en de voorbeelden een antwoord gekregen.

Overigens is er ook een deel van de jongeren, de zogenaamde verbinders, dat de invloed van de maatschappelijke context in mindere mate ondergaat. In het onderzoek is die groep aangeduid met het begrip 'verbinders'. Zij streven er naar om op een zo serieus mogelijke manier hun waarden en normen van de Bijbelse opvoeding door gezin, kerk en school, te verbinden met hun dagelijkse leven. Uit het onderzoek bleek dat ongeveer 25% tot die categorie gerekend kan worden. Het overgrote deel is schakelaar, ongeveer 70%. De overige 5% moet gerekend worden tot de zogenaamde ontkoppelaars, jongeren voor wie de Bijbel en de kerk geen betekenis meer hebben.

3. Jongeren en vreemdelingschap: past dat wel bij elkaar in 2015?

Wat betekenen deze analyse en onderzoeksresultaten voor de vraag die bij dit thema centraal staat?

Zoals ik hierboven heb geschreven, is vreemdelingschap een door en door christelijke notie. Ik hoef in dit verband alleen maar te verwijzen naar het lezenswaardige boek van dr. J.D.Th. Wassenaar.^{vii}

Vreemdelingschap en pelgrimage horen bij elkaar. Begrippen die Wassenaar in dit kader eveneens gebruikt, zijn *wereldmijding* en *wereldwijding*. Het laatste staat uiteraard haaks op vreemdelingschap en pelgrimage.

De drie hierboven kort aangeduide kenmerken van de hedendaagse samenleving en de invloed die daarvan uitgaat op veel jongeren uit de gereformeerde gezindte, komen niet of slechts ten dele overeen met vreemdelingschap, pelgrimage en wereldmijding. Het maakbaarheidsdenken, de schermwereld en de drie 'de-s' versterken elkaar. Bij maakbaarheidsdenken verdwijnt de afhankelijkheid van God uit het denken. 'Ik' ontwerp mijn leven, ik ben verantwoordelijk voor mijn eigen ontwikkelingsdesign. Dat denken komt eveneens terug in de drie 'de-s'.

Het intensieve leven in de schermwereld is sterk binnenwerelds gericht. Een groot deel van de schermwereld staat in het teken van entertainment, gamen, social media. Dat komt evenmin overeen met vreemdelingschap en pelgrimage.

4. Aanbevelingen

Ontwikkelingen analyseren is een eerste stap. De volgende is de vraag: 'Wat nu? Wat betekent dit nu voor onze jongeren? Wat kunnen we als opvoeders met deze analyse?'

In de vier genoemde publicaties van het lectoraat is op deze vraag ingegaan. Een aantal aanbevelingen uit de publicatie *Vorming onder spanning. Refo-jongeren in de moderne cultuur* geef ik hierbij weer.

Aanbeveling 1

Opvoeders dienen kennis te nemen van de leefwereld van jongeren. Ze dienen zich te realiseren dat de samenleving waarin ze zelf opgroeiden wezenlijk anders is dan die waarin hun kinderen, catechisanten en leerlingen leven. Kennis van die leefwereld maakt het gezag en de geloofwaardigheid van de opvoeder sterker en is een eerste voorwaarde om een serieuze gesprekspartner van jongeren te zijn, om hen zodoende beter toe te kunnen rusten om op een Bijbels verantwoorde hun plaats in de samenleving te kunnen innemen.

Aanbeveling 2

Er zijn geen ouders, kerkenraadsleden en docenten die niet van tijd tot tijd worstelen met de vraag hoe het met de opvoeding van jongeren moet. Het onderlinge gesprek hierover, waarin ervaringen en zorgen gedeeld worden, is een zinvolle bezigheid. Twee weten meer dan één. Met elkaar van gedachten wisselen aan de hand van een ingebrachte ervaring of een gelezen boek of artikel, helpt opvoeders, zo leert de ervaring.

Aanbeveling 3

In de drie tussenrapportages van het lectoraat, getiteld *Verbinders, schakelaars en ontkoppelaars in uw klas, Verbinders, schakelaars en ontkoppelaars in uw gemeente* en *Ouders, de belangrijkste opvoeders*, zijn praktische handreikingen opgenomen voor gesprekken met jongeren, ouders, docenten en kerkenraadsleden. Het verdient aanbeveling om kennis te nemen van die handreikingen en deze toe te passen.

Aanbeveling 4

Veel ouders hebben last van het verschijnsel opvoedingsverlegenheid en opvoedingsonzekerheid. Het betekent veel voor hen als vanuit de kerkelijke gemeente meegedacht wordt. Het verdient daarom aanbeveling dat kerkenraden van tijd tot tijd bijeenkomsten organiseren waarin het thema 'Opvoeding in deze tijd' centraal staat. Het effect is positief naar twee kanten: ouders krijgen adviezen mee, voelen zich gesteund en kerkenraadsleden krijgen meer zicht op de vragen waarmee ouders worstelen.

Aanbeveling 5

Gewetensvorming en toerusting en vorming zijn van wezenlijke betekenis voor de ontwikkeling van de persoonlijkheid. Zij helpen jongeren met een Bijbelse monoculturele achtergrond op een verantwoorde wijze hun plaats in een multiculturele, pluriforme samenleving in te nemen. Het verdient daarom aanbeveling om een leerlijn te ontwikkelen van gewetensvorming en toerusting en vorming vanaf de basisschool tot en met het voortgezet en middelbaar beroepsonderwijs. De drie hierboven beschreven modellen zouden daarin structureel een plaats kunnen krijgen. Ook de kerk als mede-opvoeder kan daarbij ingeschakeld worden, onder meer tijdens catechese en jeugdwerk. Het is van belang dat ouders als de belangrijkste opvoeders in ieder geval van die leerlijn op de hoogte zijn en er in hun gezinssituatie zo mogelijk iets mee doen.

Aanbeveling 6

Toerusting en vorming moet vanuit een positieve grondhouding plaatsvinden. Een reactieve houding met louter kritiek op wat de westerse samenleving te bieden heeft, werkt bij een deel van onze jongeren contraproductief. Het waarschuwend aspect mag niet ontbreken, maar als dat het enige is, ontstaat er een kritische houding in de trant van: 'Weten wij alleen maar wat goed is?' Het verdient aanbeveling om Bijbelse noties zoals rechtvaardigheid, rentmeesterschap, trouw en naastenliefde als vertrekpunt een centrale plaats te geven in het curriculum toerusting en vorming. Dan ligt minder aandacht op het reactieve en verdedigende, maar leren jongeren zien hoe heilzaam Bijbelse waarden en normen voor individu en samenleving zijn.

Aanbeveling 7

Het lezen van de Bijbel is een belangrijk onderdeel van de opvoeding en toerusting en vorming. De basis daarvoor dient in het gezin gelegd te worden. Het is aan te bevelen dat ouders zich oefenen in het houden van een vorm van huisgodsdienst. De kerk en de school sluiten daarbij aan. Het vertrouwd raken met Bijbelse begrippen, waarden en normen gekoppeld aan de vraag: 'Wat betekent dit voor mijn leven?' geeft jongeren een kompas dat van grote betekenis is.

Het is van belang dat opvoeders, waarbij ook de ambtsdragers gerekend moeten worden, zich ervan bewust zijn dat onze jongeren en wijzelf trouwens ook, leven in een tijd waarin voor

vreemdelingschap en pelgrimage niet veel aandacht is. Dat daarom in de opvoeding het Woord van God, een lamp voor onze voet en een licht op ons pad, een prominente plaats mag innemen. Dit Woord kan door Gods genade zondaren wijs maken tot zaligheid door het geloof in Gods Zoon Christus Jezus.

ⁱ Dirk de Wachter, *Borderline times. Het einde van de normaliteit*. Tielt 2013, 26

ⁱⁱ Ad Verbrugge, *Staat van verwarring. Het offer van liefde*. Amsterdam 2013, 81

ⁱⁱⁱ Verwerkingsopdracht Hoornbeek College, cursusjaar 2013 - 2014

^{iv} Zie hierover onder meer J.J.M.de Hart, *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam, 2011

^v Manuela Kalsky / Frieda Pruijm, *Flexibel geloven. Zingeving voorbij de grenzen van de religie*. Vugt 2014, 7

^{vi} W. Fieret, *Verbinders, schakelaars en ontkoppelaars in mijn klas*. (uitgave van het Hoornbeek College, 2013)

W. Fieret, *Verbinders, schakelaars en ontkoppelaars in uw gemeente*. (uitgave van het Hoornbeek College, 2014)

W. Fieret, *Ouders, de belangrijkste opvoeders*. (uitgave van het Hoornbeek College, 2014)

W. Fieret, *Vorming onder spanning. Refo-jongeren in de moderne cultuur*. (uitgave van het Hoornbeek College, 2015)

^{vii} J.D.Th. Wassenaar, *Vreemdelingschap. Historische en hedendaagse stemmen uit kerk en theologie*. Zoetermeer 2014